

העיירה היהודית בשואה

יהודה באואר

לשנות השואה, הצד הגרמני תואר למעשה במחקרים הגרמניים מן השנים האחרונות של כריסטיאן גרלך על ביילורוסיה ושל דיטר פוהל ותומאס זנדקיהלר על גליציה המזרחית, וחיבורים לא מעטים נכתבו על פולין. המחקר הפולני דל ואינו עוסק כמעט ביהודים. אין כמעט מחקר אוקראיני או ביילורוסי. יש ספרות של זיכרונות של פרטיזנים סובייטיים, ויש תיעוד סובייטי, בעיקר מן השנים 1939–1941, אלא שתיעוד זה מקרי מאוד ודל למדי, וכמעט אינו עוסק בחיים הפנימיים של היהודים. המקור העיקרי הוא אפוא עדויות בעל-פה של ניצולים, יומנים נדירים מאוד ושרידי התכתבות, בעיקר של יודנראטים. כמות העדויות רבה, וכאשר יש יותר מכמות מינימלית של עדויות על מקום מסוים אפשר להתחיל לשחזר את חיי היהודים בשואה על ידי מלאכה מסובכת של השוואה. עדויות אלו מופיעות הן בספרי 'זכור' שפרסמו רוב הקהילות היהודיות, בעיקר בשנות החמישים, הן בארכיונים, בעיקר ב'יד ושם'. אינני רואה הבדל ניכר בין מכתב או דו"ח בן הזמן ובין השוואת עדויות, שכן חלק ניכר מן התיעוד בן הזמן נוצר כדי להטעות, והוא טעון בדיקה קפדנית לא פחות מן העדות שנגבתה לאחר השואה. עדות מאוחרת אינה בהכרח אמינה פחות מעדות מוקדמת, שכן עם הזמן חוזר הזיכרון וגם הנכונות לספר דברים שמיד לאחר השואה אי אפשר היה לספר אותם.

אני מנסה להתחקות אחר הסיפור הסבוך הזה בשנות השלושים והארבעים, אך בהעדר כל תשתית מחקרית אין מנוס מכתביבת כמה מונוגרפיות קצרות על עיירות מסוימות. ההיקף הגאוגרפי גדול למדי, לכן אני מצטמצם בעיקר לאזור kresy, מזרח פולין אז וכיום מערב ברוס ומערב אוקראינה. התחלתי בברנוביץ', עיירה שבשנת 1941 חיו בה כ־12,000 יהודים, מהם 3000 פליטים ממערב פולין. עתה אני עוסק בעיירות קורז'ניץ היא קורניץ היהודית, ולודימירז' היא לודמיר, בוצ'אץ' עיר הולדתו של ש"י עגנון, והעיירה הגליצאית קוסוב הוצולסקי.

השאלות המחקריות המעניינות אותי נוגעות קודם כול לשינויים שחלו בעיירה היהודית מסוף המאה התשע-עשרה ועד שנות

בשנת 1994 ראה אור ספרי 'יהודים למכירה' העוסק במשא ומתן בין יהודים לנאצים. השנה ראה אור ספרי Rethinking the Holocaust. ספרים אלו עוסקים בבעיות כלליות של השואה מנקודת מוצא יהודית. ספרי הבא יעסוק בגורל העיירה היהודית בשואה.

הדימוי המקובל של העיירה היהודית נסמך במידה רבה על נוסטלגיה מתקתקה שביטייה הקיטשי ביותר הוא "כנר על הגג". למעשה, לא מצאתי בספרות המחקר הגדרה של המושג 'עיירה יהודית', לא מבחינה גאוגרפית ולא מבחינה דמוגרפית או היסטורית, אך היו ניסיונות לתיאורים סוציולוגיים. במחקרי אני מרשה לעצמי אפוא להגדיר באופן שרירותי כי העיירה היהודית, נושא המחקר, היא יישוב של 1000 עד 15,000 יהודים שהם 40% לפחות מכלל התושבים ביישוב, וחייהם מתנהלים על פי המסורות והלוח היהודיים שהיו נהוגים בו דורות רבים. כלכלתה של העיירה היהודית הייתה מבוססת על תיווך בין האיכרים ובין השוק העירוני. רוב היהודים עסקו בעיקר במלאכה ובמסחר, ורק מעטים עסקו בחקלאות או בעירונות כמקצוע עיקרי. מקום מיוחד תפסו כלי הקודש, רבנים, שוחטים, שמשים, מוהלים וכיוצא באלה, וניהול הקהילה היהודית היה בידי אוליגרכיה של פרנסים ובעלי בתים.

תחושת היחד של היהודים בעיירה הייתה חזקה מאוד, אך התרופפה מאמצע המאה התשע-עשרה ואילך. מבחינה גאוגרפית היו עיירות יהודיות בשנת 1939 בפולין, בבסרביה ובקובינה, במערב ברית-המועצות, בליטא ובלטביה, ברוסיה הקרפטית, בטרנסילבניה ובחלקים של הרגאט הרומני.

אין אף מונוגרפיה היסטורית אחת המתארת מה אירע לעיירה היהודית בין המלחמות, ערב השואה ובשואה עצמה, חוץ מחיבור אחד על העיירה קוננין שבמערב פולין שכתב בכישרון רב אדם חסר הכשרה היסטורית. אין ניתוח היסטורי משווה. יש חומר רב בנושא זה בזיכרונות שפורסמו ושלא פורסמו, ויש כמובן עדויות רבות מאוד של ניצולים.

המקורות למחקר הם בעיה מהותית. שנות השלושים תועדו תיעוד רופף מאוד הן במקורות כתובים יהודיים הן במקורות פולניים. אשר

האוטונומיים, איחדו את בתי הספר היהודיים העצמאיים לבתי ספר ששפת ההוראה בהם הייתה יידיש. אחר כך ביטלו בהדרגה גם את אלה, והתלמידים למדו ברוסית, באוקראינית ובבילורוסית. כל התכנים היהודיים נמחקו בהדרגה, רוב בתי הכנסת ננטשו ורק שרידים נשארו פה ושם. היו כמה חוגי מחתרת של נוער ציוני. היהודים קיבלו את הסובייטים בהקלה רבה כי האלטרנטיבה הייתה הגרמנים. בפעם הראשונה קיבל הנוער הזדמנות ללמוד ולהתקדם. לא היה חוסר עבודה, אלא שהיהודים השתכרו מעט מאוד וחיו בקשיים רבים. הסובייטים הגלו לסיביר שיעור גבוה יותר מבין היהודים משהגלו מבין בני הלאומים האחרים – בעיקר בורגנים כביכול, כלי קודש ופעילים פוליטיים. כל מארג החיים היהודיים נהרס בזמן קצר. אין לי עדיין תשובה שתספק אותי על השאלה מדוע היה להם קל כל כך, יחסית לפחות, אף שחיי הקהילות היהודיות נבנו במרוצת דורות רבים ונראו איתנים מאוד.

חיי היהודים ומותם בעת הכיבוש הגרמני הם הלוח של המחקר. וכאן השאלה המרכזית היא מדוע יש הבדלים ניכרים כל כך בין מקום למקום, שהרי מבחינה סוציולוגית מדובר באותה אוכלוסייה פחות או יותר, וגם הסביבה הלא־יהודית דומה מאוד בכל מקום, וכך גם מדיניות ההשמדה הגרמנית. מלבד החובה המוסרית לתעד ככל האפשר כל קהילה, לתעד את חייה ומותה, צריך להסביר את התופעות האלה. אין דומה היודנראט של ברנוביץ', הזוכה לשבחי הניצולים וכמעט להגיורפיה, ליוֹדנראט של קורניץ או ליוֹדנראט של בוצ'אץ', ואלה שונים לגמרי מן היודנראט של קוסוב. הייתה 'עמידה' – התנגדות בלא נשק ביד – הן בברנוביץ' הן בקורניץ, אך כמעט לא הייתה התנגדות כזאת בקוסוב. בקוסוב, מושבה של משפחת הרבנים החסידיים מבית האגר לא ניכרים כלל חיי דת בתקופת השואה. זאת לעומת קורניץ, גם היא עיירה חסידית, שבה התקיימו חיי דת ערים. עזרה סוציאלית וניסיונות לחינוך הילדים היו במקצת העיירות, ובאחרות לא היו כלל או כמעט לא היו.

השלושים. כבר עתה ברור לי שזו עיירה שונה מזו המתוארת בכתבים הקלסיים של מנדלי, פרץ ושלוש עליכם, ושונה גם מהזיכרונות הנוסטלגיים שהתפרסמו לא רק בשנות השלושים אלא בעיקר לאחר חורבנה של העיירה בשואה. ברור שתחושת חוסר המוצא מהעוני ומהדיכוי במשטר של הרפובליקה הפולנית בין המלחמות, שהוחרפה מחמת המשבר הכלכלי בעיקר במחצית השנייה של שנות השלושים, הביאה לשידוד מערכות. על פי ממצאיו של החוקר היהודי האמריקני יוסף מרכוס, בבחירות הפנימיות לקהילות ברחבי פולין בשנת 1939 הצביעו כ־38% לבונד האנטי־ציוני והאנטי־דתי, 32% לציונים על פליגהם הנלחמים אלה באלה, ו־23% לאגודת ישראל ולארגונים של סוחרים ובעלי מלאכה הקשורים אליה. גם אם אחוזים אלו אינם מדויקים, ברור שערב המלחמה התייאשו רבים מיהודי פולין הן מן הפתרונות הציוניים, בהעדר אפשרות של עלייה, הן ממדיניות שיתוף הפעולה של אגודת ישראל עם שלטונות פולין. הם השליכו את יתבם על הסיכוי הקלוש של שיתוף פעולה עם האופוזיציה הסוציאליסטית הפולנית, שהסתייגה מן האנטישמיות שפשטה בהמונים הפולניים שסבלו אף הם סבל קשה מן המצב הכלכלי והחברתי. באיזו מידה היה זה המצב הפוליטי גם בעיירות היהודיות? מבדיקות ראשוניות דומה שאכן הייתה עלייה גדולה בהשפעת הבונד. אולם בעיירות הספר במזרח פולין דווקא גברה ההשפעה הציונית על חשבון היהדות החרדית גם אם ערב המלחמה ממש ניכרת היחלשות בלהט הציוני בגלל סגירת שערי הארץ. הירידה בהשפעתה של היהדות החרדית אין משמעותה שיהודים לא שמרו שבת וחגים, שהנשים לא הדליקו נרות בליל שבת או לא שמרו על כשרות. הם עשו כל זאת בבחינת שמירה על מסורת מקובלת, אולם פנו לעבר הציונות הלא־דתית והבונד, שלא כדעת הממסד הרבני. בעיקר בולט הדבר אצל הנוער בעיירות ובבתי הספר היידישאים והעבריים. בעיירות אלו החלו לדבר עברית ברחוב וצמחו תנועות הנוער הציוניות ותנועת הנוער של הבונד, צוקונפט. עם זה, מקצת העיירות האלה היו מעוזים של ישיבות חשובות – ברנוביץ', קלצק, מיר ואחרות – בעיקר באזור הביילורוסי אך לא רק בו. מאבק לא פשוט היה בין הזרמים, אך באווירה נוחה יותר מן המאבקים הקודמים שבין חסידים למתנגדים או בין שומרי מצוות למשכילים.

הארגונים האופייניים לקהילה היהודית המסורתית הוסיפו להתקיים על אף השינויים בפוליטיקה הפנימית. אותן קופות גמ"ח, אותם ארגוני נשים, הכנסת כלה, ביקור חולים, דאגה ליתומים ואלמנות, המוכרים מתקופות קודמות, הוסיפו לפעול גם בתנאים הכלכליים הקשים מאוד. אלא שלא הייתה עוד סמכות קהילתית ורבנית כפי שהייתה קודם לכן, ולעתים קרובות עבר ניהול הקהילה לידי גורמים חדשים – בעלי בתים ציוניים בעיקר. זה הרושם הראשוני שלי במחקרי.

בשלהב הראשון הביאה המלחמה את הסובייטים לאזורי מזרח פולין. מדהים להיווכח כיצד בתוך שבועות מעטים קרסה הקהילה על כל ארגוניה כמעט בלא התנגדות. הסובייטים השתמשו בסוכנים יהודיים כדי לחדור לחיים היהודיים, פירקו את כל הארגונים

לא רק לנתח אלא גם לספר את הסיפור של הפרט. הסיפור של הפרט מעורר תמיד דילמה מוסרית שאל לו להיסטוריון להתעלם ממנה, גם כאשר אין לו תשובה מספקת.

והנה אחד הסיפורים האלה: אליעזר לידובסקי, נגר ועובד מתכת, היה המארגן של תנועת פועלי ציון בברנוביץ'. ערב המלחמה בהיותו בן שלושים בערך, נשוי ואב לשני ילדים קטנים, היה המארגן הראשי של מחתרת מזוינת בגטו, ולאחר שנכשל ארגון מרד בגטו החליט לצאת ליער עם בני קבוצתו. על משפחתו כמעט לא סיפר דבר עד שהיה כבן שמונים, אף שהעיד ופרסם רבות בחייו. רק בשנת 1988 פרסם זיכרונות ובהם הסיפור על משפחתו. לידובסקי מספר שהוא פנה לאשתו וביקש שהיא והילדים יצטרפו ליוצאים ליער. האישה סירבה. היא אמרה שהילדים לא ישרדו ביער כיוון שיצטרפו לחיות בביצות, גרמנים ומשתפי פעולה ירדפו אותם ולא יהיו להם מזון ועזרה רפואית. היא חשבה שמוטב לה להישאר בגטו ולהתחבא בתקווה שאולי יבוא השחרור לפני שירצחו אותם הגרמנים, ושעל לידובסקי לצאת ליער, והרמז שלה הוא שאם המשפחה לא תשרוד, ינקום הוא את נקמתם.

לא היינו יודעים עליהם דבר חוץ מן הדברים האלו לולא פרסם לידובסקי את עדותו בשנת 1992 בהיותו בן 84. בעדות זו הוא מספר שחזר לגטו מן היער כדי להוציא את משפחתו. האישה, מופתעת מהופעתו, ביקשה שיספר לה את האמת על היער. לידובסקי השיב לה שאכן התנאים קשים והם חיים במעבה היער בתוך ביצות, אולם הם חופשיים והגברים לוחמים בגרמנים ובשותפיהם. האישה עמדה בסירובה כיוון שמה שסיפר לה חיזק את הרושם הראשון שהיה לה. עדיין הייתה סבורה שאין סיכוי לילדים לשרוד ביער ומוטב להם להישאר בגטו. לידובסקי אומר שהיום הזה היה היום הקשה בחייו.

ואין צורך להוסיף. הדילמה של איש יהודי בשואה ניצבת כאן במערומיה והיא מקור לתהיות ולמחשבה.

בברנוביץ' הייתה מחתרת חמושה היטב, בקורניץ הייתה מחתרת לוחמת, אך לא הייתה מחתרת בבוצ'אץ' ובקוסוב. אפשר אולי לטעון שהתנאים בביילורוסיה המיוערת ובעלת האוכלוסייה האוהדת היו נוחים יותר מבאוקראינה השטוחה והפתוחה בעלת האוכלוסייה העוינת, אולם קוסוב שוכנת לרגלי הקרפטים המיוערים והסביבה אינה אוקראינית אלא הוצולית, ובכל זאת לא היו שם גרעיני התנגדות כלשהם.

פרשה חשובה היא יחס הסביבה הלא-יהודית. כאמור האיבה בדרום האוקראיני הייתה חמורה ורצחנית הרבה יותר מבצפון הביילורוסי, אולם בכל מקום היו גם מצילים אחדים. בקורניץ ובעיקר בסביבתה הקרובה נמצאו איכרים ביילורוסים שסייעו ליהודים. גם גרמנים אחדים נמנו עם המסייעים, אף שיחס הסביבה היה שלילי במהותו. פה ושם היו גם כמרים שסייעו, אך רוב הכמרים גילו אדישות גמורה. עוד שאלה היא יחס הפרטיזנים. כאן יש עבודה מכינה חשובה של שלום חולבסקי בספרו 'מרי ולוחמה פרטיזנית', אולם עבודתי המונוגרפית מעלה עוד היבטים. היהודים שברחו ליער בלי נשק היו נתונים לחסדי האוכלוסייה הסובבת. רבים מהם נפלו בידי רוצחים מקומיים, רבים מתו מחמת התנאים הקשים מאוד ביערות, רבים נרצחו גם בידי פרטיזנים בעיקר בשנים 1942-1943, לפני שהשתלט הפיקוד בעורף הסובייטי על הפרטיזנקה. עם זה הצליחו יהודים רבים להשיג נשק וללחום בשורות הפרטיזנים הסובייטיים. אפשר לומר בוודאות ששיעור היהודים הלוחמים יוצאי העיירות במזרח עלה בהרבה על שיעורם באזורים אחרים.

מחקרי יעסוק בבעיות העמידה היהודית בשאלות אם היו ניסיונות לתת חינוך לילדים, אם היו חיי דת, אם היו מחתרת פוליטית, עזרה הדדית וסיוע לחלשים. יושם דגש על גורל המשפחה היהודית ובעיקר על גורל הילדים והנשים - לפי סיפורים ונתונים שאני אוסף. מבחינת שיטת המחקר, אשלב ניתוח היסטורי וסוציולוגי עם סיפורים על גורלות של יחידים, שכן לטעמי חובה על ההיסטוריון

אמיר פנואלי

דברים שנאמרו בטקס בבית הנשיא

זכות גדולה נפלה בחלקי להיות תלמידו של פרופ' חיים לייב פקריס, יוזם ובונה המחשב הראשון במדינת ישראל - הויצאק - שהוא תחילת פעילות המחשוב במדע ובתעשייה בישראל. חשיבות רבה לתרומתם החלוצית והראשונית של הויצאק ויורשיו, כמה דורות של מחשבי הגולם, להתפתחותה של ישראל למעצמה מדעית וחלוצה טכנולוגית בנושאי המחשוב בעולם.

לאחר לימודי הדוקטורט שלי במתמטיקה שימושית (חישובי גיאומטריה באוקיאנוסים) עברתי לנושאים תאורטיים במדעי המחשב. תחום עיסוקי העיקרי הוא שימוש בשיטות מתמטיות ולוגיות להבטחת איכות ונכונות תכנה ומעגלים אלקטרוניים. תחום זה זכה להצלחה רבה בשנים האחרונות בשל העניין הגובר של יצרניות המחשבים - כגון אינטל, יב"מ, ומוטורולה - בשיטות

הפורמליות להבטחת הנכונות הלוגית של תכנון מעגלים. רבים מאמינים כי רק שיטות אלו, שיש לי חלק בפיתוחן, יוכלו להתמודד בסיבוכיות המחשבים ותכנות העתיד.

הרצאתו של פרופ' אמיר פנואלי באספה הכללית הפתוחה תראה אור באיגרת 23